

ВІЙСЬКОВІ СТРАТЕГІЇ КЛАСИЧНА КОЛЕКЦІЯ

СУН ЦЗИ
МИСТЕЦТВО ВІЙНИ

НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ
ПРО ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО

ЯМАМОТО ЦУНЕТОМО
КОДЕКС БУСІДО

МІЯМОТО МУСАСІ
КНИГА П'ЯТИ КІЛЕЦЬ

ІЛЮСТРОВАНЕ ВИДАННЯ

**Військові стратегії. Класична
колекція**

Сунь цзи. Мистецтво війни

**Нікколо Макіавеллі. Про
військове мистецтво**

**Ямамото Цунетомо. Кодекс
Бусідо**

**Міямото Мусасі. Книга п'яти
кілець**

Стратегія як наука про ведення війни і філософія досягнення мети почала формуватися у сивій давнині. І старовинні класичні трактати залишаються напрочуд актуальними навіть у наш час.

Їх вивчають у військових училищах і у рамках курсу філософських наук.

Військова стратегія хоплює питання теорії і практики підготовки до війни, її планування і ведення, досліджує закономірності війни, складова частина військової справи.

Стратегія включає мистецтво комбінувати підготовку до війни і послідовні операції військ для досягнення мети війни. Стратегія вирішує питання, пов'язані з використанням для перемоги над ворогом як озброєних сил, так і всіх ресурсів країни.

У цій збірці читач знайде класичні твори, які стали фундаментом науки про військові та політичні стратегії.

Сун цзи. Мистецтво війни

Нікколо Макіавеллі. Про військове мистецтво

Ямамото Цунетомо. Кодекс Бусідо

Міямото Мусасі. Книга п'яти кілець

Зміст

[Сун Цзи Мистецтво війни](#)

[Глава 1. Попередні обчислення](#)

[Глава 2. Ведення війни](#)

[Глава 3. Планування атаки](#)

[Глава 4. Умови](#)

[Глава 5. Обставини](#)

[Глава 6. Порожнисте і незбиране](#)

[Глава 7. Боротьба за перемогу](#)

[Глава 8. Дев'ять змін](#)

[Глава 9. Рух](#)

[Глава 10. Види місцевості](#)

[Глава 11. Дев'ять територій](#)

[Глава 12. Атака вогнем](#)

[Глава 13. Використання шпигунів](#)

[Нікколо Макіавеллі Про військово мистецтво](#)

[Передмова](#)

[Книга перша](#)

[Книга друга](#)

[Книга третя](#)

[Книга четверта](#)

[Книга п'ята](#)

[Книга шоста](#)

[Книга сьома](#)

[Алфавітний покажчик імен і географічних назв](#)

[Ямамото Цунетомо Кодекс Бусідо](#)

[Міямото Мусасі Книга п'яти кілець](#)

[Про автора і про книгу п'яти кілець](#)

[Вступ](#)

[Книга землі](#)

[Шлях стратегії](#)

[Порівняння Шляху стратегії із Шляхом старшого](#)

[будівничого](#)

Порівняння Шляху стратегії зі Шляхом простого будівничого

Короткий опис книг, що увійшли до Книги п'ятьох кілець Школа Ніто Іті-рю

Особливості стратегії довгого меча

Переваги різних видів зброї в стратегії

Вибір часу як складова частина стратегії

Книга води

Дисципліна духу в стратегії

Стійка в стратегії

Погляд у стратегії

Як тримати меча

Рухи ніг

П'ять положень меча

Шлях довгого меча

П'ять підходів

Вчення про положення-без-положення

Ураження супротивника в одну мить

Імітація втраченого удару

Незапланований удар без уяви

Удар води, що тече

Тривалий удар

Удар вогню й каміння

Удар червоного листя

Тіло замість довгого меча

Удар мечем і розріз мечем

Тіло китайської мавпи

Клей і лакова емульсія

Будьте вищим за супротивника

Будьте клейким

Удар тілом

Три способи відбити атаку

Удар в обличчя

Удар в серце

Реакція «раз-два!»

Відбиття ударом

Випадок із кількома супротивниками
Переваги власного досвіду.
Один удар
Безпосереднє навчання
Книга вогню
Особливості ситуації
Три методи випередження супротивника
Перший метод — кен-но сен
Другий метод — тай-но сен
Третій метод — тайтай-но сен
Притискати голову до подушки
Переправа
Розуміння ситуації
Як вибити меча
Як вибити з ритму.
Станьте своїм супротивником
Звільнення від чотирьох рук
Рух тіні
Придушення тіні
Навіювання
Втрата рівноваги
Переляк
Всотування
Удари по флангах
Примусити розгубитися
Три вигуки
Злиття
Атака в лоб
Море проти гори, гора проти моря
Заглиблення
Оновлення духу.
Пацюча голова, бичача шия
Командир знає військо
Відпустити руків'я
Тіло немов скеля
Книга вітру.

[Застосування надто довгого меча](#)
[Надто сильний дух довгого меча](#)
[Застосування коротшого довгого меча](#)
[Інші методи застосування довгого меча](#)
[Застосування положень довгого меча](#)
[Непорушний погляд в інших школах](#)
[Рухи ногами](#)
[Швидкість у інших школах](#)
[«Внутрішнє» і «зовнішнє»](#)
[Книга порожнечі](#)

Сун Цзи

Мистецтво війни

Глава 1. Попередні обчислення

Sun Tzu

1. Військова справа — це велика справа країни: для людей — це життя і смерть, для держави — це шлях існування і загибелі, отже тут не обійтися без розрахунків.

2. Коли вивчиш п'ять явищ, проведи розрахунки, і завдяки цьому побачиш, що має твій противник, а що маєш ти сам. Перше — це шлях, друге — це клімат, третє — рельєф, четверте — головнокомандувач, п'яте — закон.

Шлях — це коли наміри государя збігаються з думками народу, народ живе для государя, і вмирає за государя, та не боїться небезпек.

Клімат — це зміна ясних і похмурих днів, світла і темряви, зими і літа, хід часу.

Рельєф — це далеке і вузьке, небезпечне і легке, широке і вузьке, загибель і порятунки.

Головнокомандувач — це мудрість, справедливість, гуманність, відвага, строгість і дисциплінованість.

Закон — це декрети і закони, особовий склад, шляхи управління армією, способи організації постачання.

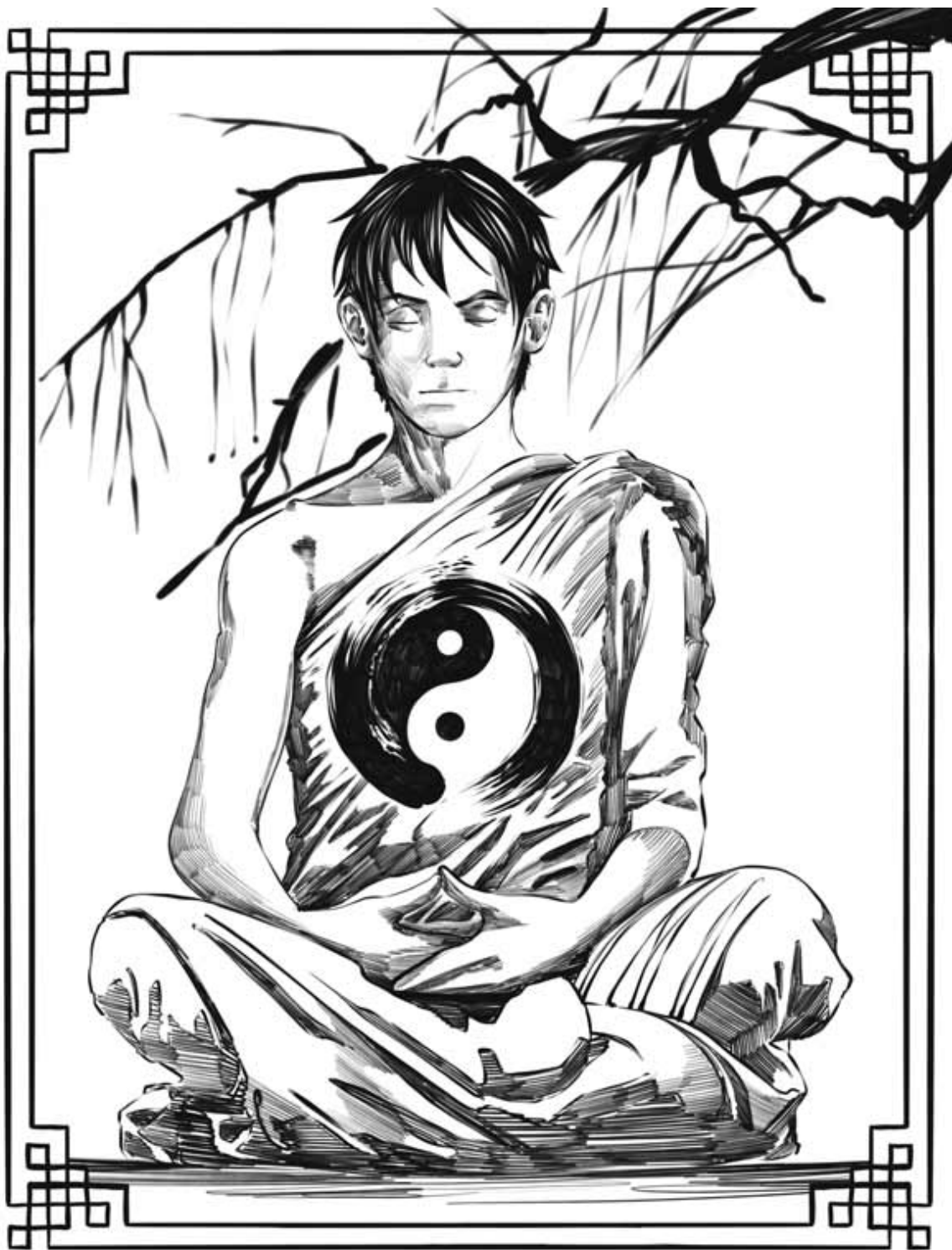
Не повинно бути головнокомандувача, який не знає цих п'яти явищ; той що їх осягнув — здобуває перемогу, хто не осягнув — поразку. Тому в попередніх розрахунках необхідно врахувати наступні обставини, як то: У якої зі сторін государ мудріше? У якій зі сторін головнокомандувач більш здібний? Який рельєф і клімат краще підходять? У якій із сторін правила і закони виконуються сумлінніше? У якій із сторін армія міцніше? У якій із сторін краще навчені солдати? Яка сторона більше справедливо роздає нагороди і карає? Знаючи ці обставини, вже можна судити хто переможе, а хто програє.

3. Полководець, який вислухає мій план, і скористається моїми розрахунками, повинен перемогти, я залишаюся; полководець, яка не вислухає мій план,

програє, я йду. Ті, хто вислухав, як розраховувати вигоду, будуть володіти ситуацією, і зможуть застосовувати її для досягнення зовнішніх цілей.

Володіти ситуацією — це означає вміти використовувати будь-які обставини, що склалися, собі на користь.

Війна — це шлях обману. Коли можеш — вдавай, що не можеш; використовуєш — вдавай, що не використовуєш; коли ти близько, вдавай, що далеко; коли ти далеко вдавай, що близько. Того, хто жадібний — спокуси вигодою; того, у кого справи в безладі — захопи; з тим, хто повністю підготувався, будь на сторожі; від сильного ухились; запального виведи з себе; з зарозумілим поведься так, щоб його гордість збільшилася; того, хто відпочиває — стоми; тих, хто дружний — розділи; тих, хто не готовий — атакуй, нападаючи звідки не чекають. Такий полководець повинен перемогти, але не можна заздалегідь передбачити, який із цих способів, йому доведеться застосувати.

4. У кого, ще до початку війни, в попередніх розрахунках, більше переваг, ніж у супротивника, той і перемагає; у кого, ще до початку війни, в попередніх

розрахунках менше переваг, ніж у супротивника, той і програє. Нарахував багато переваг — переможеш, мало — зазнаєш поразки, що вже говорити про тих, хто взагалі нічого не нарахував? Дивлячись тільки на такі розрахунки, я вже можу сказати, кому дістанеться перемога, а кому поразка.

Глава 2. Ведення війни

Сун-цзи сказав:

1. Загальний закон війни такий: швидких бойових колісниць — тисяча, обозних возів — тисяча, обладунків — десять тисяч, відстань на доставку продовольства — тисячу лі. Крім того, додаються зовнішні і внутрішні витрати, як то: зустрічі послів, фарби, клей, поставки зброї, і плата за все це — тисяча золотих в день. Тож якщо маєш у своєму розпорядженні такі кошти, то можна піднімати десятитисячне військо.

2. Коли військовий похід триває довго, а перемоги все немає, солдати занепадають духом і леза притупляються. Атакуючи фортеці і міста, треба зібрати всі сили для одного удару, інакше, якщо облога триватиме довго, державних коштів може не вистачити. Солдати втомляться, леза затупляться, армія справді ослабне, кошти вичерпаються, ось тоді, князі скористаються слабким місцем і піднімуть повстання, і навіть якщо поруч з тобою будуть мудрі радники, все одно нічого вже не можна буде виправити.

3. Я чув про таких, хто не був майстерним у веденні бою, але переміг швидкістю, однак я не бачив тих, хто б переміг, затягнувши війну і виснаживши солдат, нехай би навіть ці полководці і були вправні у веденні бою! Довга війна не приносить користі країні, тому і говорять: той, хто не збагнув до кінця всієї шкоди від війни, не може до кінця зрозуміти і всієї її користі.

4. Майстерний у веденні війни не оголошує набір в солдати по другому колу, не відправляє продовольство в армію втретє, зброю і обладунки він бере в своїй країні, а провіант відбирає у ворога, тому їжі для його армії завжди вистачає.

5. Державна скарбниця виснажується, коли збираються в дальній військовий похід, а коли дальній похід ще й затягується, то бідніє простий народ. Те, що знаходиться близько коштує дорого, а якщо воно коштує дорого, то кошти на це швидко вичерпуються, а коли кошти швидко вичерпуються, то доведеться збільшувати податки і трудову повинність народу. Сили вичерпуються, багатства закінчуються, в країні з десяти дворів у дев'яти порожньо. Майно простого народу зменшується на сім десятих; майно держави — поламани колісниця, втомлені коні, кольчуги, шоломи, стріли, луки, алебарди, щити, великі і малі навіси над колісницями, великі бики, громіздки вози — все, зменшується на шість десятих.

6. Тому мудрий полководець забирає провіант у ворога, одна міра провіанту супротивника, варта

дванадцяти твоїх мір, одне відро сухих стеблин гороху
варте дванадцяти твоїх відер

7. Якщо хочеш вбити ворога — виклич у солдатів гнів, якщо хочеш захопити багатства ворога — виклич у солдатів матеріальну зацікавленість. Якщо в бою було захоплено більше десяти колісниць, віддай їх тим, хто захопив, але поміняй на колісницях прапори, а потім змішай зі своїми; милуй бранців і добре з ними поведься — це зветься перемогти ворога і зміцнити своє становище.

8. Тому кажуть: цінна перемога, але не цінне зволікання! Саме через це від полководця, що збагнув мистецтво війни, залежать долі людей, на ньому відповідальність за безпеку і крах держави.

Глава 3. Планування атаки

Сун-цзи сказав:

1. Загальний закон війни такий: найкраще за все зберегти країну ворога, гірше — її зруйнувати країну; найкраще змусити військо ворога здатися, гірше — розбити це військо; найкраще змусити батальйон ворога здатися, гірше — цей батальйон розбити; найкраще приборкати роту ворога, гірше — її розгромити; найкраще змусити відділення ворога здатися, гірше — її захопити силою.

2. Тому сказано: здобути в ста битвах сто перемог — це не найкраще з кращого. Треба без бою примусити солдатів противника здатися — ось, краще з кращого! Найкраще перемогти, попередивши дії ворога, гірше — дипломатичними переговорами, ще гірше — здобути перемогу у війні, найгірше з усього — облога ворога. Атакувати потрібно тільки тоді, коли не маєш іншого виходу. Щоб зібрати спорядження і підготувати важкі бойові колісниці, знадобитися три місяці. Для того, щоб викопати рови і звести насипу знадобитися ще три місяці. А потім полководець згораючи від нетерпіння і гніву, посилає своїх солдатів, немов мурах, на облогу, з них третя частина гине, але фортеця як і раніше не взята, — такі атаки призводять до загибелі!

3. Майстерний у веденні війни перемагає солдатів супротивника без бою; захоплює міста не атакуючи; знищує країни, не затягуючи війну. Коли ведеш війну з Піднебесною, необхідно повною мірою використовувати військову хитрість, тоді солдати не будуть втомлюватися, а користь буде абсолютною — це і є закон планування нападу! Тому, при веденні бою, скористайся наступними правилами: якщо твоє військо в десять разів більше війська противника — оточуй; якщо в п'ять разів — атакуй; якщо в два рази — розділи

військо противника на частини; якщо твоє військо майже однаково з військом противника — вигадай стратегічну хитрість, щоб перемогти; якщо твоє військо менше — знайди спосіб оборонитися; якщо твоє військо набагато гірше, ніж у супротивника — зумій ухилитися. Коли маленьке військо не поступається — воно стає здобиччю ворога.

4. Головнокомандувач — опора країни, коли опора міцна, держава процвітає, коли опора хитка — слабшає. Государ може здійснити три вчинку, які зашкодять війську:

— государ не знає, що не можна виступати, але наказує виступити або не знає, що не можна відступати, але наказує відступити — це називається стримувати армію;

— государ не знає основ управління армією і армійських законів — це призводить до розгубленості і сум'яття.

— государ не знає основ ведення бою і завдань армії і це породжує у командирів сумніви.

Коли вся армія в розгубленості і охоплена сумнівами, князі скористаються цим — це називається посіяти заворушення в своїй армії та привести ворога до перемоги.

Перемагають у п'яти випадках: якщо знають при яких обставинах можна вести війну, а при яких ні; якщо знають, коли можна перемогти малою кількістю, а коли великою; якщо у старших і молодших збігаються думки і бажання; якщо сам підготувався, а ворога застав зненацька; якщо головнокомандувача має здібності, а государ йому не заважає. Ці п'ять обставин — шлях до перемоги.

5. Тому кажуть: хто знає себе і знає противника, той в ста перемогах не потерпить жодної поразки; хто знає противника, але не знає себе, той буде чергувати перемогу і поразку; хто не знає ані себе, ані супротивника, той в битві за будь-яких обставин може отримати нищівного удару.

Глава 4. Умови

Сун-цзи сказав:

1. Той, хто вправний у веденні війни, не допустить перемоги над собою. Він дочекається сприятливих обставин і здобуде перемогу над противником. Бути переможеним чи ні — залежить від тебе, а отримаєш ти перемогу чи ні — залежить від ворога. Майстерний у веденні війни знає: можна вберегти себе від поразки, але не можна примусити ворога віддати тобі перемогу. Тож кажуть: перемогу можна передбачити, але не можна гарантувати.

2. Хто не хоче бути переможеним — обороняється, хто хоче перемогти — нападає. У тих, хто обороняється — недостатньо сил, у тих, хто наступає — їх в надлишку. Вправний в обороні, настільки глибоко приховує від ворога справжній стан речей, немов «знаходиться глибоко під землею»; вправний у нападі, діє настільки раптово і стрімко, немов «спускається з дев'ятого неба». Той, хто може все це одразу — збереже свою армію і здобуде перемогу!

3. Бачити перемогу там, де її побачить будь-хто — це не верх прозорливості! Здобути перемогу, про яку всі в Піднебесній сказали: «Легко!», — це не верх мудрості! Адже не вважається, що у того, хто може підняти пушинку, є велика сила, а у того, хто може бачити сонце і місяць — гострий зір, а у того, хто чує грім — гострий слух. У давнину, всі великі полководці перемагали легко, тому така перемога не прославляла їх мудрість, та не оспівувала їх подвиги. Але це говорить про те, що в організації війни вони не припустилися помилок, не було помилок — це значить, що були вжиті всі заходи, і це була перемога над тими хто вже заздалегідь програв! Тому майстерний у веденні війни повністю огороджує себе від поразки, але він ніколи не упустить

можливості вразити супротивника. Кажуть: армія-переможець, спочатку розраховує перемогу, а потім кидається в бій, армія котра програла, спочатку кидається в бій, а потім сподівається на перемогу.

4. Той, хто вправний у веденні війни, осягає істину та слідує закону, і тоді в його силах розпоряджатися перемогою і поразкою.

5. «Закон війни» говорить: перше — це «розмір», друге — це «кількість», третє — це «чисельність», четверте — це «порівняння», п'яте — це «перемога». Для країни важливе значення має «розмір» території, бо від «розміру» території залежить «кількість» населення і ресурсів, а від «кількості» населення і ресурсів залежить «чисельність» армії, а від «чисельності» армії залежить результат «зіставлення» сил, а від результату «зіставлення» сил залежить «перемога». Тому кажуть: армія-переможець виглядає немов скеля поруч з камінцем, а переможена армія, виглядає немов камінець у порівнянні зі скелею.

Головнокомандувач, який повинен перемогти, направляє солдатів так, немов з гірського піку висотою в тисячу метрів обрушує вниз гірський потік, і сила потоку не знає перешкод — це і є «умова» абсолютної перемоги.

Глава 5. Обставини

Сун-цзи сказав:

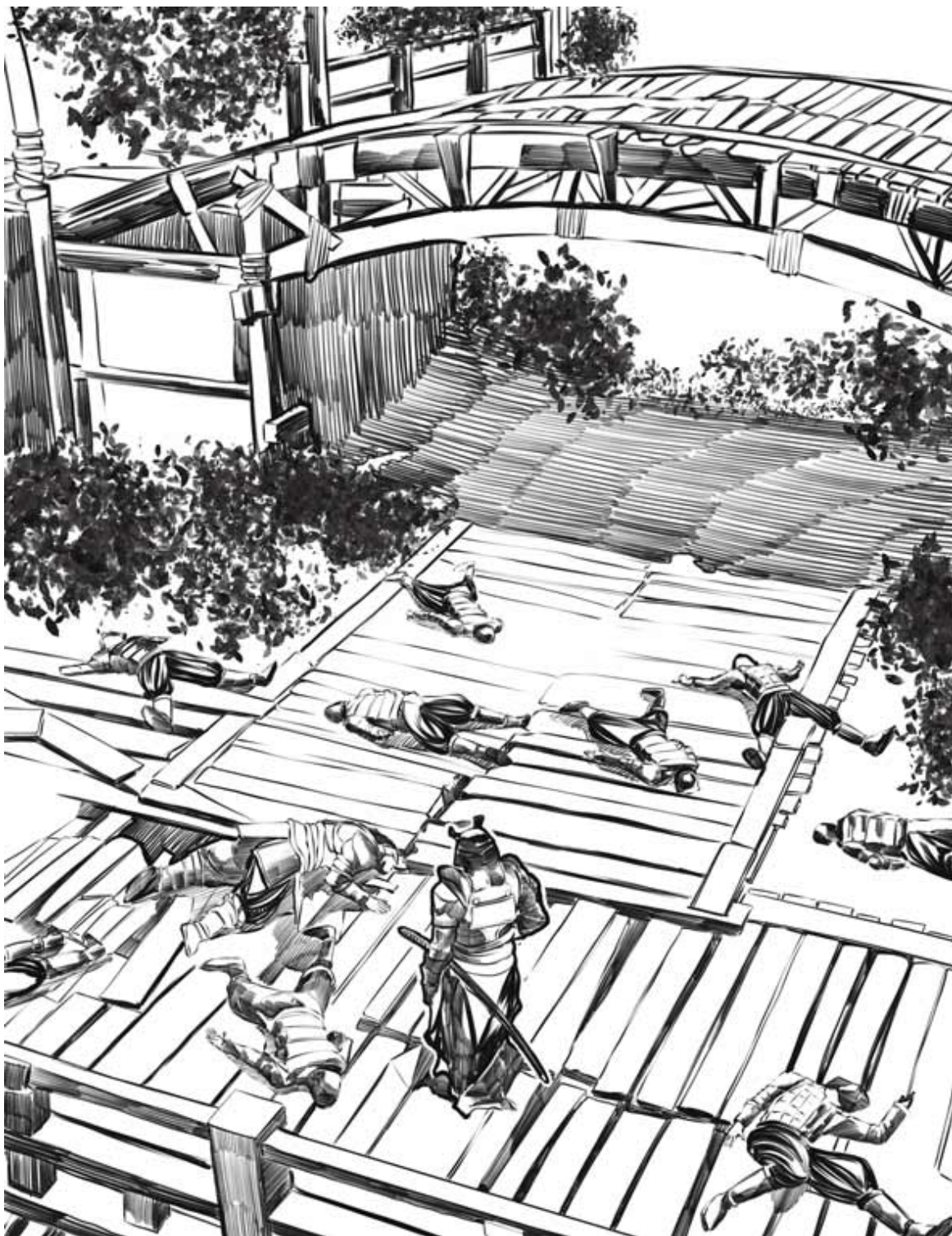
1. Закон війни такий: керувати великою кількістю людей все одно, що малою, тут все залежить від складових і їх організації. Вести в бій велику армію все одно, що малу, тут вся справа в тому, як організувати командування. Щоб всі частини армії, зазнавши атаку, не отримали поразку, треба правильно використовувати як відкриті прямі атаки, так і стратегічні прийоми. Армію супротивника треба атакувати так, немов б'єш каменем по яйцю, немов цільним ударяєш по порожньому.

2. Для бою важливі відкриті прямі атаки, для перемоги — стратегічні прийоми. Майстерний у стратегічних хитрощах, вічний, немов Земля і Небо; він невичерпний, немов Велика ріка. Він виснажується і знову відновлюється, немов зміна Місяця і Сонця; він вмирає і знову народжується, немов зміна пір року. Музичних нот не більше п'яти, але всіх можливих їх з'єднань нікому не дано почути; квітів не більше п'яти, але всіх можливих їх відтінків, нікому не дано побачити; смаків не більше п'яти, але всіх можливих їх поєднань нікому не дано спробувати. Так і на війні: є відкрита пряма атака, а є стратегічна хитрощі, але їх поєднання і зміни безкінечні. Відкрита пряма атака і стратегічна хитрість залежать один від одного, вони, немов нескінченний круговорот, хіба може хтось їх всі вичерпати?

3. Для того щоб вода могла зрушити каменюки, необхідна сильна стрімка течія — це є необхідна умова; для того, щоб хижий птах блискавично схопив здобич необхідний точний розрахунок моменту нападу. Вправний у проведенні війни діє стрімко, а коли настане потрібний момент розраховує швидко; така людина

подібна до натягнутого лука, який, з блискавичною швидкістю, в потрібний момент випускає стрілу.

4. Навіть тоді, коли на полі бою запанує сум'яття, ти йому не піддасися; навіть тоді, коли на поле бою все втратить форму, ти не зможеш програти.

5. Безлад походить від заведеного порядку, боягузтво від хоробрості, слабкість від сили. Безлад і порядок залежать від організації управління; хоробрість і боягузтво залежать від обставин; слабкість і сила залежать від потенціалу. Тому той, хто вміло змушує армію супротивника виступити, демонструє ворогові свій потенціал і ворог вірить; спокушає вигодою і ворог приходить її забрати. Спрага до наживи змушує ворога висунути військо, і тоді, його зустрічають нищівним ударом!

6. Майстерний, у веденні війни, створює необхідні умови, а не докоряє людям. Він уміє вибрати потрібних людей і скористатися ситуацією. Мистецтво використати ситуацію, в бою з ворогом, подібне вмінню пересувати колоди і каміння. Властивість колод і каменів така, що на рівній поверхні вони нерухомі, але по схилу вони котяться. Те, що має кути пересувати важко, але кругле — легко! Майстерний у веденні війни, так вміло використовує ситуацію, неначе скочує круглі камені з гори — це і називається створити сприятливі обставини.

Глава 6. Порожните і незбиране

Сун-цзи сказав:

1. Той сильний, хто приходить на місце битви першим; той слабкий, хто приходить на місце битви другим і, поспіхом, вступає в бій. Майстерний у веденні війни управляє людьми, але не дозволяє їм управляти собою. Користь — це те, що змусить ворога самого почати рух; боязнь поразки — це те, що стримує ворога. Тому кажуть: ворога повного сил стоми; ситого зроби голодним; спокійного приведи в рух.

2. Постав солдат там, де ворог чекає, а там, де не очікує, — атакуй. Дорога в тисячу лі буде легкою, якщо на ній не буде ворогів; атака пройде успішно, якщо місце буде не захищеним; укріплення стане міцним, якщо розташувати його в недоступному місці. У вправного в проведенні атак, ворог не знає з якого боку оборонятися; у вправного в обороні, ворог не знає з якого боку нападати. Тонкість! Тонкість в тому, щоб ворог не побачив навіть твоїх слідів. Чудо! Чудо в тому, щоб ворог навіть звуку не почув з твого боку — тоді ти станеш господарем його життя!

3. Коли ти атакуєш, а ворог не може тебе зупинити — це значить: ти б'єш в слабе місце; коли ти відступаєш, а ворог не може наздогнати — це значить: ти швидкий. Коли я хочу битися, то навіть якщо ворог зведе високі стіни і викопає глибокі рови, все одно, він буде змушений прийняти бій, тому що я атакую там, де йому потрібна допомога. Коли я не хочу битися, то навіть якщо просто позначу рамки і буду оборонятися, при всьому бажанні противника, він не зможе зі мною воювати, тому що я ввожу його в оману, показуючи інший напрямок.

4. Тому сказано: розкрий задуми ворога, але не виявляй себе, тоді сам будеш зібраний, а ворог

розосереджений. Збери всі свої сили, а сили ворога розділи на десять частин, а тоді вдар усіма своїми десятима частинами по одній частині противника, в таких обставинах твоїх солдатів буде багато, а солдат ворога мало. Чим більше буде чисельність твоєї армії, і чим менше армії противника, тим менших зусиль тобі обійдеться бій.

5. Ворог не повинен знати місце, де твоя армія з ним битиметься. Якщо він не буде знати місце, то, з обережності, розосередить свої сили в передбачуваних місцях, і тоді, ти зможеш битися тільки з малою частиною його війська. Тому сказано: у того, хто підготувався з фронту, мало сил в тилу; у того, хто підготувався в тилу, мало сил з фронту; у того, хто підготувався зліва, мало сил справа; у того, хто підготувався справа, мало сил зліва, — коли всюди треба бути напоготові, сил не вистачає! Коли у ворога брак сил — це значить, що він вжив заходів; коли у тебе сил багато — це значить, що ти змусив ворога вжити заходів. Тому й кажуть: якщо ти знаєш час і місце бою, то можеш йти воювати хоч за тисячу лі; якщо не знаєш ані часу, ані місця, то в критичний момент ліве не допоможе правому, а праве лівому, фронт тилу, а тил фронту, і тоді хоч би яка була відстань, хіба вийде в тебе діяти вільно?

1. Я розраховую: у князівства Ю велика армія, але чи допоможе їм це? Сказано: перемогу можна забрати.

Хоча б ворогів і було багато, але не дай їм шансу на тебе напасти.

2. Коли обираєш стратегію, дізнайся сильні і слабкі місця в плані противника, спровокуй його і дізнаєшся, що їм рухає; приміряючи то одну, то іншу личину, дізнаєшся, що його живить, а що його вбиває; результати розвідки покажуть, в чому у нього надлишок, а в чому недолік.

3. Доведи лицемірство до крайньої межі, не показуй свою справжню сутність, а якщо справжня сутність зникне, то навіть шпигуни не зможуть розкрити твої плани, а прозорливі полководці ворога прийдуть в розгубленість. Якщо діяти таким чином, то навіть велика маса людей ні про що не здогадається. У перемозі всі бачать тільки зовнішню форму, але ніхто не бачить її внутрішнього змісту, не знає всіх засобів її досягнення. Тому сказано: засоби досягнення перемоги ніколи не повторюються, а їх форм нескінченна кількість.

4. Військо, за характером своїм, схоже на воду, а характер води такий: вона не тече вгору, але прямує вниз. Характер війська: уникати місць з посиленням захистом і атакувати незахищені. Перебіг води залежить від рельєфу місцевості, перемога війська залежить від розташування противника. Тому сказано: на війні немає постійних умов і обставин, так само як у води немає постійної форми; бажаючий перемогти повинен вміти пристосовуватися до нових обставин і змін в положенні противника — це і є «чудо». Тому і говорять, що з п'яти елементів немає одного з постійною перевагою, з чотирьох сезонів жоден не триває довше за інших, в році дні бувають короткі, бувають довгі, а місяць буває повним, а буває тонким.